

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 49, Yıl/Year: 2024 (Haziran/June)

Câhız ve Antikite: Yunan Zoolojisinin Alımlanışı

Al-Jâhiz and Antiquity: The Reception of Greek Zoology

Veysel Eliş

Dr., İslam Düşünce Enstitüsü, Ankara –
Dr., Institute of Islamic Thought, Ankara

veyselelis3465@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8032-6569>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 15/02/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31/05/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2024

Atf/Citation: Eliş, Veysel. "Câhız ve Antikite: Yunan Zoolojisinin Alımlanışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 183-211. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1437902>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Öz

Mu'tezilî düşünür Amr b. Bahr el-Câhîz'in (ö. 255/869) tercüme faaliyetleri sonucu Antikite (Antik Çağ) Yunanca metinlerden yaptığı aktarımlar canlılar hakkındaki fikirlerini etkilemiştir. Böylece Yunan zoolojisinde ortaya koyulan görüşlere Kitâbü'l-Hayevân eserinde geniş bir şekilde yer vermiştir. Ayrıca diğer eserlerinde az da olsa Yunan düşünürlerin hayvanlar hakkındaki görüşleri mevcuttur. Ancak Yunan zoolojisinden tevarüs eden birikimin Câhîz'in Kitâbü'l-Hayevân eseri olmak üzere hangi bağlamda ve ne düzeyde alındığı tam olarak bilinmemektedir. Alınlanan bilgilerin Câhîz'i ne kadar etkilediği ve doğrudan mı yoksa kendi ilmî birikiminin süzgecinden geçirecek mi? Aktardığı net olarak ortaya koyulmamıştır. Buradan hareketle bu çalışmada, Câhîz'in hayvanlar hakkındaki görüşleri temel alınarak Yunan zoolojisinden etki düzeyi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Böylece Câhîz'in "Sâhibu'l-Mantık" lakabıyla bahsettiği Aristoteles (mö. 384-322) başta olmak üzere Galen (ö. 200 [?]) ve Polemon (Aflimun) (ö. 314) gibi Yunan düşünürlerden hangi noktalarda aktarımlar yaptığı üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Câhîz'in Kitâbü'l-Hayevân eseri başta olmak üzere diğer eserlerinde geçen Yunan zoolojisine dair ifadeler açığa çıkarılacaktır. Fakat özellikle Aristoteles'ten yaptığı aktarımlar oldukça fazla olduğundan dolayı Câhîz'in tam olarak anlayamadığı, araştırdığı, doğrudan etkilendiği ve test ettiği bilgiler üzerinde analiz yapılacaktır. Çalışma sonucunda Câhîz'in alımladığı bilgileri bazen doğrudan bazen doğruluğunu araştırarak hatta deney ve gözleme başvurarak aktardığı anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Felsefe Tarihi, Câhîz, Antikite, Yunan Zoolojisi, Aristoteles.

Abstract

It is believed that the origin of translation activities in Islamic thought dates back to the Umayyad period. These activities were first carried out during the reign of Khalid b. Yazîd (d. 85/704 [?]). In particular, the Greek texts of antiquity (antiquity) began to be translated. Initially, translations were made in the fields of medicine and chemistry. Later on, during the Abbasid period, the translation process, which was continued by the Caliph Abû Ja'far al-Mansûr (d. 158/775), eventually expanded the field of research with the establishment of the Bayt al-Hikma. Thus, translation activities continued systematically in the fields of philosophy, ethics, politics, physics, metaphysics, botany and zoology. As a result, the Greek heritage of antiquity was inherited by Islamic civilisation, and many translated texts were received by Islamic thinkers, which paved the way for discussions on them. This situation facilitated a better analysis and understanding of Greek texts and provided an opportunity to compare them with the views of Islamic thought. One of the areas translated was zoology. In this context, one of the thinkers who was influenced by zoological texts and included Greek zoology in his works was Amr b. Bahr al-Jâhîz (d. 255/869), a Mu'tazilite scholar and naturalist from Basra. In fact, al-Jâhîz included many animals and their characteristics in his seven-volume Kitâb al-Hayawân, which can be regarded as the zoological-zoographic literature. He also mentioned animals from time to time in his other works. All his knowledge about living creatures is based on the Qur'an, hadiths, idioms, proverbs, poems of the Jahiliyya period, and experiences of Bedouins, animal trainers, dogs, pigeon and rooster owners, sailors and hunters. On the other hand, he makes many references to Greek zoology, especially to Aristotle (384-322 BC), whom he calls "şâhib al-Mantiq". In Aristotle's *Kitâb al-Hayawân*, he mentions Aristotle's views on the vital processes of many species, such as pigs, birds, fish, elephants, snakes, insects, their status in their habitats, feeding methods and reproduction. Although al-Jâhîz accepted Aristotle as an authority in the field of zoology, he investigated the information he received from him. He consulted Bedouins, sailors and hunters who had experience with animals and tried to confirm the accuracy of Aristotle's ideas. He even tested Aristotle's ideas by conducting experiments and observations himself. This situation shows that sometimes al-Jâhîz did not take the information he received directly, but researched its accuracy and included it in his own work.

In addition, al-Jâhîz also included the ideas of Greek thinkers such as Galen (d. 200 [?]) and Polemon (Aflimun) (d. 314 BC) about animals in his work. From this point of view, he was influenced by Galen's experiments on the digestive system of animals; he provided information on the digestive system of animals and how they digest food. In this regard, he mentioned the experiments of his teacher, Abû Ishâq Ibrâhîm al-Nazzâm (d. 231/845) on animals. Examples include observations such as feeding stones to ostriches, the resistance of animals such as dogs,

wolves, lions and horses to digesting food and bones or measuring the endurance of some animals by giving them a drink. He also mentioned Polemon's views on pigeons and how their living conditions should be. He emphasised what a good and beautiful pigeon should look like and where it can best live out its life, such as in the field. It can be concluded from this that al-Jähiz consulted Polemon's ideas because of his interest in pigeons and their ubiquitous use in his time. The knowledge he acquired from his own culture, from many different sources, and the information he received from Greek thinkers enabled him to accumulate a deep and wide zoological knowledge. Thus, his accumulation of knowledge influenced many people after him. In fact, the knowledge he transmitted, especially from Greek zoology, was included in the works of Kamälud-din al-Damirî (d. 808/1405) *Hayât al-hayawân* and Zakariyyâ al-Qazwîni (d. 682/1283) *'Ajâ'ib al-makhlûqât wa gharâ'ib al-mawjûdât*. Like al-Jähiz, they called Aristotle "şâhib al-Mantiq" and referred to his views. This situation shows that al-Jähiz served as a bridge to transfer Greek zoology to later periods. This study attempts to determine how al-Jähiz received the Greek zoological heritage and how he incorporated it into his own work. It will also discuss the extent to which he was influenced by Aristotle and whether or not he accepted his views as they were. As a result of the study, it will be understood that al-Jähiz transmitted the information he received, sometimes directly, sometimes by testing its accuracy, and even by resorting to experimentation and observation.

Keywords: Kalam, History of Philosophy, al-Jähiz, Antiquity, Greek Zoology, Aristotle.

Giriş*

Antik Çağ Yunan metinleri Arapçaya çevrilip İslâm dünyasına intikal ettiğinde Orta Çağ Arap felsefesinde önemli bir yer edinmiştir. Bu metinler arasında zooloji alanında özellikle Aristoteles'in *fi tabâ'i el-hayevân*¹ adlı eseri ön plana çıkan çalışmalardan biri olmuştur. Eser, *Historia Animalium* (HA), *De Partibus Animalium* (PA) ve *De Generatione Animalium* (GA) olmak üzere üç kitap ve içerisinde on dokuz makaleyi içerir.² Aristoteles'in bu üç kitabını Arapça'ya tercüme eden ise Yahya İbn el-Bitrîk'tir (ö. 200/815 ?).³ Ancak İbn Nedim *el-Fihrist*'inde bu kitapların Süryanice daha iyi çevirilerinin olduğunu

* Bu çalışma, 21-23 Ekim 2022 tarihlerinde gerçekleştirilen Uluslararası Oksidentalizm Sempozyumunda (İslam Medeniyetinde "Öteki": 9-13. Yüzyıllar) sunulan "Câhız'ın Tabiat Felsefesinin Oluşumunda Antik Çağ Yunan Felsefesinin Etkileri" başlıklı bildiri metninin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

1 Ayrıca bu eser Arapçaya *Kitâbü'l-Hayevân* adıyla da çevrilmiştir. bk. Remke Kruk, *The Arabic Version of Aristotle's Parts of Animals Books XI-XIV of the Kitâb al-Hayawân A Critical Edition* (Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1979), 13.

2 Par Mme Kaouthar Lamouchi-Chebbi, *L'étude des insectes et autres petits animaux dans Le livre des animaux Kitâb al-Hayawân de Ğâhiz (776-868)* (Paris: l'Université Sorbonne Paris Cité, These de Doctorat, 2018), 25.

3 Lourus S. Filius, *The Arabic Version of Aristotle's Historia Animalium Book I-X of the Kitâb al-Hayawân* (Leiden: Brill Academic Publishers, 2018), 6; Abbâsî halifesi Mansûr döneminde (754-775) yaşayan Yûhanna (Yahya) b. el-Bitrîk antik döneme ait eserleri tercüme etmiştir. Ayrıca Yahyâ b. Bitrîk Platon'un *Timaos*, Aristoteles'in *Gökyüzü Üzerine*, *Meteoroloji*, *De anima* eserlerini çevirmiştir. bk. Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture; The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbâsîd Society (2nd-4th/8th-10th centuries)* (London: Routledge, 1998), 145.

aktarır. Ebû Ali b. Zûr'a'nın da bahsedilen kitapları Arapçaya tercüme ve tas-hih etmeye başladığını söyler.⁴ Ayrıca Câhız'ın özellikle *Kitabü'l-Hayevan* ese-rinde Aristoteles'in *Historia Animalium* eseri başta olmak üzere *De Partibus Animalium* ve *De Generatione Animalium* kitaplarından çokça yararlandığını ifade eder.⁵ Öte yandan Bağdâdî, Câhız'ın eserinin Aristoteles'in *Kitâbü'l-Ha-yevân*'ının bir anlamda kopyası olduğunu iddia eder. Ona göre Câhız, Aristo-teles'in eserini olduğu gibi alımlamış yalnızca Arapların sözlerini ve şiirlerini ekleyerek kendi *Kitâbü'l-Hayevân* eserini yazmıştır.⁶ Burada Bağdadî'nin iddi-asının mezhep taassubundan kaynaklı olabileceği göz önünde bulundurul-malıdır.

Modern düşünürlerden Celil Ebû'l-Hubb, *Nukûlü'l-Câhız min Arîstû fi'l-Hayevân* adlı çalışmasında Câhız'ın Aristoteles'ten yaptığı birçok aktarıma rağmen hayvanlar hakkındaki görüşlerini doğrudan kabul etmediğini dile ge-tirir. Bağdadî'nin aksine Câhız'ın eserinin Aristoteles'in kitabının bir kopyası olmadığını söyler.⁷ Câhız, Aristoteles'in yanı sıra Galen (Calinus), Platon (ö. MÖ 348/347), Polemon⁸ (Aflimun), Hipokrat (ö. MÖ 370), Demokritos (ö. MÖ 370) gibi Yunan düşünürlerin fikirlerinden de haberdardır. Bu düşünürlerin görüşlerine tercüme faaliyetleri yoluyla ulaşmıştır.⁹ Bundan dolayı Câhız, Yu-nanca metinlerin birçoğunu okumuş ve kendi fikirleriyle sentezlemiştir. Edin-diği birikimi kendi retorik ifadeleriyle (*el-ibâretü'l-beliğe*) güzel bir şekilde eserlerinde işlemiştir.¹⁰ Câhız, Yunanca metinlerden canlılar hakkında yaptığı

-
- 4 Muhammed b. İshâk İbn Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Maarif, ts.), 312.
 - 5 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 312; Filius, *The Arabic Version of Aristotle's Historia Animalium*, 23-24; George Saliba, "Al-Jâhiz and the Critique of Aristotelian Science", *Al-Jâhiz: A Muslim Humanist for Our Time*, ed. Arnim Heinemann vd. (Beirut: AUB Publication Office, 2009), 45-49; Kruk, *The Arabic Version of Aristotle's Parts of Animals*, 16.
 - 6 Abdülkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 177.
 - 7 Celil Ebû'l-Hubb, *Nukûlü'l-Câhız min Arîstû fi'l-Hayevân* (Bağdat: Dâru'ş-Şu'ûni's-Sekâfeti'l-Âmme, 2001), 22-23; Tugay Taşçı, *Roma'dan Bağdat'a -Galen ve Câhız Düşüncesinde Teleolojik Açıklama-* (Ankara: Eskiye Yayıncıları, 2022), 262.
 - 8 Câhız'ın *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde "Aflimun" şeklinde bahsettiği kişi başka kaynaklarda "Aklimun" şeklinde de geçmektedir. İslâm dünyasında "Aflimun" olarak bilinen bu filozof Yunanlı Platonist düşünür "Polemon"dur. bk. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrift-tums* (Leiden: E.J. Brill, 1970), 3/352-353.
 - 9 Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965-1968), 1/101-102; Amr b. Bahr el-Câhız, "Kitâbü't-Terbî' ve't-tedvîr", *Resâ'ilü'l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 3/72; Charles Pellat, *The Life and Works of Jahiz*, çev. D. M. Hawke (London: Routledge & Kegan Paul, 1969), 134-135; Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 142; Hümeýra Özturan, *Êthostan Ahlâka Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslâm Dünyasına İntikali ve Alımlanışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 32.
 - 10 Ebû'l-Feth Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ebû Ali Mehnâ – Ali Hasan Fâ'ur (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 1/87-88; Yüksel Macit, *Mu'tezile'den Aforizmalar* (İstanbul: Endülüs Ya-yınları, 2020), 73.

aktarımları yedi ciltlik *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde geniş bir şekilde ele alır. Diğer eserlerinde de Yunan düşünörlere yer verir. Buradan hareketle bu çalışmada, Câhız'ın hayvanlar hakkındaki görüşleri temel alınarak Yunan zoolojisinden etki düzeyi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Onun Yunan zoolojisinden özellikle Aristoteles başta olmak üzere Antik Roma kültüründe de yetişen Galen ve Polemon'dan hangi noktalarda aktarımlar yaptığı üzerinde durulacaktır. Aynı şekilde Galen ve Polemon'dan aktardığı fikirleri kabul edip-etmediği, etkilenme düzeyi ve onların görüşlerini testten geçirip-geçirmediği üzerinde yoğunlaşılacaktır. Böylece Yunanca metinlerin İslâm düşüncesine intikali hususunda literatürdeki boşluğun bir nebze de olsa kapatılması planlanmaktadır.

Mevcut literatüre bakıldığında ise bu çalışmaya yakın araştırmaların yapıldığı görölmektedir. Bu hususta yukarıda dile getirilen Cefîl Ebü'l-Hubb'un *Nukûlü'l-Câhız min Arîstû fi'l-Hayevân* eseri her ne kadar Câhız'ın Aristoteles'ten yaptığı aktarımları ele alsada araştırmaya tabi tuttuğu veya deney-gözlem yoluyla hangilerini test ettiği üzerinde yoğunlaşmamıştır. Doğrudan Aristoteles'ten yaptığı tüm aktarımlara değinmiştir. Câhız'ın *Kitâbü'l-Hayevân* eseri dışındaki diğer eserlerinde Aristoteles'ten yapılan diğer aktarımlara da yer vermemiştir. İlgili çalışma yalnızca Aristoteles'in zoolojik görüşleri ve Câhız'ın aktarımları ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca Galen ve Polemon gibi diğer Yunan düşünörlerin Câhız'ın eserindeki izlerine dair bilgilerden bahsedilmemiştir. Benzer bir çalışma Vedit'a Taha en-Necm tarafından *Manqûlât al-Jahiz 'an Arîstû fi Kitâb al-hayawân* adlı eserdir. O da Ebü'l-Hubb gibi doğrudan Câhız'ın Aristoteles'ten alıntılacağı bilgileri aktarır. Bir başka çalışma ise George Saliba'nın "Al-Jahiz and the Critique of Aristotelian Science" isimli makalesidir. Bu makalede Saliba, Aristotelesçi bilimin İslam dünyasına intikalinin nasıl ve hangi çeviriler yoluyla geldiği üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda Yunan biliminin tevarüsünü, Batlamyusçu teoriyi ve Arap astronomisine etkisini değerlendirir. Makalenin "Al-Jahiz and his Hayawan" başlığında ise Câhız'ın Aristoteles'ten alıntılacağı çok az örneğe yer vermektedir. Denilebilir ki bahsedilen çalışmalarda Yunan zoolojisinden yalnızca Aristoteles'in hayvanlar hakkındaki görüşleri merkeze alınmış; Galen ve Polemon gibi diğer Yunan düşünörlерinin fikirlerine değinilmemiştir. Ayrıca Aristoteles'ten alımlanan bilgiler doğrudan aktarılıp Câhız'ın etkilenme düzeyi, aldığı bilgileri test edip-etmediği kritik edilmemiştir. Sayılan bu eksikliklerden ve gerekçelerden dolayı bu çalışma diğerlerinden farklılık arz etmektedir.

1. Aristoteles

Câhız'ın hayvanlar hakkındaki görüşlerine bakıldığında Yunan düşünörlерden en çok Aristoteles'ten yararlandığı görülür. Nitekim o, *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde Aristoteles'ten çoğunlukla "Sahibu'l-Mantık" lakabıyla aktarımda

bulunur. Bazen de doğrudan onun adıyla (ارسطوطاليس) görüşlerini ortaya koyar.¹¹ Câhız'dan sonra yaşayan ve ondan etkilenen Kemâlüddîn Demîrî de *Hayâtü'l-Hayevân* eserinde Aristoteles'ten "Sahibu'l-Mantık" olarak bahseder.¹² Abdurrahman Bedevî (1917-2002), Câhız'ın *Kitabü'l-Hayevân* eserinde Aristoteles'e 62 konuda referansta bulunduğunu söyler. Câhız'ın Aristoteles'e atfî şekilleriyle ilgili olarak (قول , زعم ارسطوطاليس , ذكر صاحب المنطق , قال صاحب المنطق , زعم صاحب المنطق , صاحب المنطق) şeklinde aktarımlarda bulunduğunu belirtir.¹³ Bu açıdan Câhız'ın Aristoteles'ten birçok konuda etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu kapsamda ilk olarak Câhız'ın -ondan esinlenmiş olsa gerek-yaptığı varlıklar tasnifi ele alınabilir. Aristoteles, hayvanların hareket şekilleri ile ilgili şu sınıflandırmayı yapmıştır: Ona göre bazı hayvanlar uçarak, bazıları yürüyerek, bazıları yüzerek ve bazıları karınları üzerine sürünerek hareket ederler.¹⁴ Câhız da varlıkları canlı (nâmi) ve cansız (cemâd) olarak ikiye ayırdıktan sonra hayvanlar ve bitkileri canlı kategorisinde değerlendirir. Hayvanları da Aristoteles'e benzer bir sınıflandırmaya tabi tutar. Ona göre hayvanlar; yürüyen, uçan, yüzen ve karnı üzerinde sürünen olmak üzere dört kısma ayrılır.¹⁵ Onun yapmış olduğu varlıklar tasnifi ise şu şekilde şematize edilebilir:

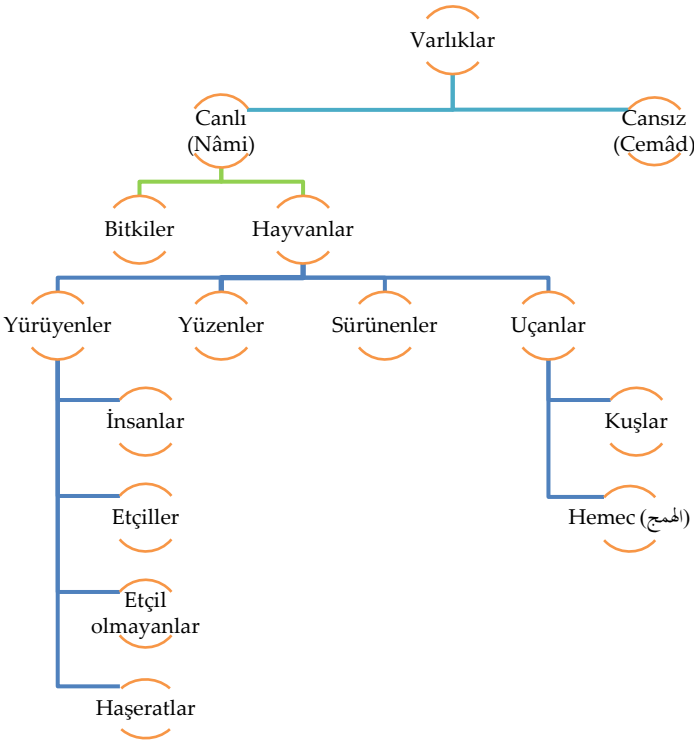
11 Câhız, *Kitabü'l-Hayevân*, 5/502, 6/17.

12 Kemâlüddîn Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân el-Kübrâ* (Kum: Menşûratu'r-Râzî, 1985), 24.

13 Ebü'l-Hubb, *Nukûlü'l-Câhız min Arîstû fi'l-Hayevân*, 22.

14 Aristoteles, *Parts of Animals*, çev. C.D.C. Reeve (Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019), 639^b1, 1/24.

15 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/27.

Şekil 1: Câhız'ın Varlıklar Tasnifi

Bu tasnifte Câhız'ın varlıkların kapsamını Aristoteles'e göre daha geniş tuttuğu söylenebilir. Çünkü o yürüyen canlıları da insanlar, etçiller, etçil olmayanlar ve haşeratlar (böcekler) olarak ayırmıştır. Uçan canlıları, kuşlar ve hemec¹⁶ olarak ikili bir tasnife tabi tutmuştur.¹⁷ İnsanı da hayvanlar grubunda değerlendirmesi Aristoteles'ten etkilendiğini gösterir. Nitekim Aristoteles'e göre "insan konuşan bir canlıdır."¹⁸ Câhız da bu hususta Aristoteles'e atıfta bulunarak insanın "konuşan ve beyan eden bir canlı" olduğunu söyler.¹⁹ Câhız'ın yapmış olduğu bu varlıklar tasnifi daha sonra Kazvîni ve Demîrî'yi etkilemiş ve ona atıfta bulunmuşlardır.²⁰ Bu durum, Aristoteles'in hayvanlar

16 Câhız bu türden hayvanların kuş olmadığını ama uçabildiğini söyler. Böcekler gibi de yürürler. Bundan dolayı uçan böcekler de denilir. bk. Kemâlüddîn Demîrî, *Ad-Damirî's Hayât Al-Hayawân (A Zoological Lexicon)*, çev. A.S.G. Jayakar (London: Luzac and Co, 1906), 658.

17 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/27-28.

18 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/49.

19 Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mek-tebetü'l-Hancî, 1998), 1/170.

20 Zekeriyâ b. Muhammed b. el-Kazvîni, *Acâibü'l-Mahlûkat*, thk. Abdulhelîm Muntasır (İskenderiye: Mektebetü'l-Usre, 1995), 9; Kemâlüddîn Demîrî, *Hayâtül Hayevân Havas ve Esrarı*, çev. Rahmi Serin (İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2018), 307-308; Lamouchi-Chebbi, *Kitâb al-Hayawân de Câhiz (776-868)*, 61.

hakkındaki görüşlerinin Câhız kanalıyla İslam medeniyetinde diğer düşünür-
lere taşınma noktasında önemlidir. Zira hem Aristoteles'in görüşlerinin teva-
rüs etmesi hem de hayvanlarla ilgili literatürün tarihsel süreçte devam etme-
sini sağlamıştır.

Sürüngenler ile ilgili olarak Câhız, kendi eserinde Aristoteles'in küçük ker-
tenkele ve yılanların et ve ot ile beslendiğine dair görüşünü aktarır. Onun ak-
tardığına göre Aristoteles, yılanların su içmediği zamanlarda diğer hayvan-
lara göre daha ısırgan olduğunu, aslanların ise çok yediğini ancak çok az su
tükettiğini belirtir. Ona göre yılanlar yumurta, kuş yavruları²¹ ve otlarla da
beslenir.²² Câhız'ın kendi eserinde yaptığı bu aktarımları Aristoteles'in kita-
bında da görmek mümkündür. Zira o, kendi kitabında kertenkele ve aynı tür-
den dört ayaklı olan yırtıcı hayvanlar ve yılanların et ve ot ile beslendiklerin-
den bahseder.²³ Câhız, Aristoteles'in Habeşistan'da kanatlı yılanlar bulundu-
ğuna dair iddiasını da aktarır.²⁴ Zira Aristoteles, kanatları tüyden ve deriden
oluşan hayvanların tümünü iki ayaklı ya da ayaksız olarak isimlendirildikle-
rini, Habeşistan'da da ayakları olmayan bazı uçan yılanların olduğunu ileri
sürer.²⁵ Başka bir örnekte Câhız, Yunanca'da "Tabkun" (طبقون) denilen bir
yerde çok zehirli bir yılan türünden bahseder. Bu yılanın bir insanı ısırması
durumunda tedavisinin zorluğuna dikkat çeker. Tedavi yalnızca bazı eski
kralların mezarlarından çıkarılan küçük çakıl taşlarıyla yapılabilir. Ancak
Câhız bu tedavi yöntemini bir türlü anlayamadığını ve böyle bir şeyin nasıl
mümkün olabileceğini merak eder.²⁶ Aristoteles ise bahsedilen örnekte küçük
yılanların "silphium"²⁷ olarak nitelendirilen bitkilerin içinde olduklarını dile
getirir. Bu yılanların ısırması halinde zehrinin tedavisinin kralların mezarla-
rından toplanan taşların su içine konulup içilmesiyle tedavi olunabileceğini
belirtir.²⁸ Bu örnekte Câhız'ın, Aristoteles'in ne söylediğini tam olarak kavra-
yamadığını belirtmek mümkündür.²⁹ Onun bahsedilen yeri yanlış tercüme-

21 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/50.

22 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/223; William Jerram Wilson, *Al-Jâhiz and Arabic Zoology* (America: University of America, Middle East Center, Doctoral Thesis, 1965), 162; Aristoteles, *Generation of Animals*, çev. C.D.C. Reeve (Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019), 774^b-775^a, 155; Aristoteles, *History of Animals*, çev. C.D.C. Reeve (Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019), 487^a1, 1/3.

23 Aristoteles, *History of Animals*, 487^a1, 1/3.

24 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/45.

25 Aristoteles, *History of Animals*, 490^a1, 9; Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/45.

26 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/227.

27 Ferula Apiaceae familyasından bir çiçekli bitki cinsidir. Akdeniz bölgesinin doğusu, Orta Asya ve genellikle kurak yerlerde büyür.

28 Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*, çev. Richard Cresswell (London: George Bell, 1883), 227-228.

29 Lamouchi-Chebbi, *Kitâb al-Hayawân de Ğâhiz (776-868)*, 119.

den veya tahkikten ötürü yanlış anlamış olabileceği söylenebilir. Zira o, Aristoteles'ten yapılan bazı çevirilerde mütercimin bir çeviri hatası olabileceğini yahut ifadeyi yanlış anlayabileceğini dile getirir.³⁰

Câhız, yılanların deri değişimine de Aristoteles'ten deliller getirmeye çalışır. Zira o, Aristoteles'in yılanların ilkbaharın başında ve sonbaharda yuvasından çıktığı zaman derisini değiştirdiğine dair görüşünü aktarır.³¹ Buna göre yılanlar derisini değiştirmeye ilk olarak göz bölgesinden başlar. Bu yüzden Aristoteles, yılanı görenlerin onun kör olduğunu zannettiklerini iddia eder. Câhız da yılanların deri değişiminin bir gün ve bir gecede baş kısmından kuyruğa doğru gerçekleştiğini belirtir. Böylece yılanın derisi ceninin rahimden çıktığı gibi içeriden dışarıya doğru değişir. Bütün katmanlı hayvanların derisi bu şekilde değişime uğrar. Pislik böceği ve çekirgenin yavrusu gibi bütün uçan kanatlı hayvanlar da derisini değiştirir. Pislik böceği, çekirgenin yavrusu ve yengeç de aynı değişimi gerçekleştirir. Fakat yengeç değişim geçirdiği esnada yürüyüşü zayıflar ve bu değişim defalarca olur.³² Câhız'ın aktardığına göre yılanlar deri değiştirirken yengeçler gibi zayıflar. Ancak değişimden sonra tekrar eski güçlerine kavuşurlar. Bu durum kuşlardaki tüy değişimine benzer. Onlar da yeni tüylerine kavuştuktan sonra güçlenirler. Yılanlardaki bu değişim senede iki kez gerçekleşir.³³ Denilebilir ki Câhız, yılanların belirli mevsimlerde deri değişimini nasıl gerçekleştirdiğine dair bilgileri Aristoteles'in görüşlerine başvurarak aktarmıştır. Bunu yaparken yılanların deri değişimi hakkındaki bilgilerini dile getirmekten geri kalmamıştır. Buradan hareketle Câhız'ın yılanlar hakkında da malumat sahibi olduğu söylenebilir.

Maymunların anatomik yapısı da Câhız'ın Aristoteles'ten alımladığı bir başka konudur. Nitekim Câhız, her ne kadar mesh/mish³⁴ ile ilgili iddiaları

30 Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, 2/52; Mahfûz Azzâm, *fi'l-Felsefeti't-tabî'a li'l-Câhız* (y.y.: Dâru'l-Hidâye, 1995), 31.

31 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/223.

32 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/223-224; Wilson, *Al-Jâhiz and Arabic Zoology*, 163-164.

33 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/268.

34 Mesh/mish kavramı, klasik sözlüklerde ise "bir yaratığın başka bir şekle değişimini" ifade etmek için kullanılır. Örneğin bir topluluğun maymuna veya kertenkeleye dönüşmesi bu bağlamda ele alınabilir. Ayrıca bir suretin başka bir surete dönüşmesi ya da daha bozuk ve çirkin olması anlamına da gelir. bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. A. Ali Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.), 518-519; İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcû'l-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar (Beyrut: Dâru'l-İlmul Melabiyyeyn, 1979), 1/431; Râğip el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (y.y : Mektebetü Nezar Mustafa el-Baz, t.y), 605. Câhız da mesh kavramının şu anlama geldiğini söyler: O, insanın diğer bütün canlılar dışında maymun ve domuza dönüşmesinin bir ibret ya da sınımadan kaynaklı olduğunu, maymun ve domuzun olumsuz sıfatlarla nitelenmesini onlar hakkındaki eksiklik ve kötülenmeden dolayı olduğunu ifade eder. Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/36, 6/79; Câhız, "Kitâbü't-Terbî' ve't-tedvîr", 3/108-109.

çok ciddiye almasa da insanların maymuna dönüşmesi üzerinde zihin yorumuştur. Buna bağlı olarak maymunların birçok organ açısından insana ne kadar çok benzediğine işaret etmiştir. Ona göre maymunlar baş, yüz, göğüs ve omuz yapıları bakımından insanlarla benzerlik gösterir. İç organlarının ise Aristoteles'in *Kitâbu'l-Hayevân*'ında betimlediği ve Yunan tıp kitaplarının da ele aldığı gibi insanın iç organlarına benzer olduğunu belirtir. Ona göre maymunlar özel kılınmışlardır. Çünkü zekâ ve zihin kabiliyeti ile sahibinin kendilerinden ne istediğini anlarlar. Bununla maymunlar eğitilmekte ve kendisine işaret edilen şeyleri bilebilmektedir. Çoğu zaman insanlardan gördükleri birçok davranışı taklit edebilir. Fakat Câhız, fiziksel özellikler açısından insana yakın bir yaratılışa olan maymunların bu şekilde yaratılmasındaki hikmet ve düzenin insan için bir ibret vesilesi olması gerektiğini vurgular. Zira ona göre maymunun yaratılışının insana bu kadar çok benzemesinden dolayı insan, kendi yaratılışının ve şeklinin hayvanın tabiatı ve suretinde olduğunu farkına varır. Böylece azgınlık yapmaz ve Yaratıcı'sına karşı isyan etmez. Çünkü insan zekâ ve akıl açısından onu üstün kılan Allah'ın lütfu olmazsa birtakım hayvanlar gibi olur. Câhız, bütün bunlarla beraber maymunun bedeninde onunla insan arasında farklılık gösteren sarkmış kuyruk, kol kası, burun bölgesi ve bedeni kaplayan kıl gibi farklı birtakım ayırmalar olduğunu da söyler. Fakat ona göre eğer insanın zekâsı ve akli maymunlara verilirse, maymunun insana ulaşmasını engelleyen bir şey kalmayabilir. Dolayısıyla onunla insan arasındaki gerçek ayırım zekâdaki eksikliklerdir.³⁵ Câhız'ın maymunların hem anatomik hem de zihinsel yetilerine dair aktardıkları onun merakını, dikkatini ve istidlal becerisini göstermektedir. Zira maymunlar ile insanlar arasındaki fiziki benzerlikleri ve farklılıkları titiz bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir. Ayrıca ona göre her ne kadar maymun fiziki yönden insana benzese de zekânın insanı daha üstün kıldığını ve bu özelliğinden dolayı insanın kendi haline şükretmesi gerektiğine dair akıl yürütmesi önemlidir.

Câhız, bazı canlıların hayatta kalmak için birbirleriyle olan mücadelelerine ve besinini elde etmesine yönelik Aristoteles'ten dayanarak bazı bilgiler aktarır. O, Ebû Osmân adındaki birinin karıncaların küçük böceklerin yuvasına girip onların hepsini yediğini ve bu durumu kendisinin bizzat tecrübe ettiğinden bahseder. Burada Aristoteles'in sırtlanların karıncaları yediğine dair fikrine atıf yapar. Buna göre sırtlanlar karıncaların toplandıklarını gördüklerinde onların yuvasına saldırır ve tümünü diliyle vahşi ve iştahlı bir şekilde yalar.³⁶ Câhız'a göre başka tür canlıların bireyleri arasında da mücadele ola-

35 Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitabü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr* (Beyrut: Dâru'n-Nedveti'l-İslâmiyye, 1988), 32-33.

36 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/34.

bilir. Bu hususta Aristoteles'in filler arasındaki husumetine dikkat çeker. Fillerin dişisi ve erkeği arasında çatışma olduğunu aktarır. Fillerin birbirlerine karşı hortumlarını bir silah olarak kullandıklarını; bazen duvarları yıkmak için bazen hurma ağaçlarından yiyecek almak için onları devirmesinden bahseder. Nitekim onlar çiftleşme zamanlarında bu tarz mücadeleler yaparlar. Câhız, Aristoteles'in yılanların domuzlara ve gelinciklere saldırdığına dair sözlerini de aktarır. Aristoteles, özellikle yılanlar ve gelinciklerin bu hususta birbirlerine karşı daha düşmanca olduklarına vurgu yapar. Zira yılanlar ve gelinciklerin yuvaları aynı yeredir. Bundan dolayı domuzların yılanları yediğini söyler. Bazı kimselerin kirpilerin, dağ keçilerinin, domuzların ve kartalların yılanları yediklerini iddia ettiklerini aktarır. Burada Aristoteles, yılanın, domuzun onu yiyebileceğini bildiği için ona saldırdığına dikkat çeker.³⁷ Aristoteles'e göre yılanlar her zaman yiyecek elde etmek için de birbirleriyle mücadele ederler.³⁸ Câhız, bir timsahın yediği et parçalarının onun çürük dişleri arasında birikip kurtlandığını da anlatır. Timsahın bundan eziyet duyduğunu ve sahile çıkıp ölü gibi ağzını açtığını iddia eder. Böylece kuşlar onun ölü olduğunu sanıp ağzına konarlar ve o kurtçukları yerler. Timsah da dişinin temizlendiğini anladığında kuşları yutar.³⁹ Timsah örneğinin farklı bir versiyonunda da Câhız, Aristoteles'in timsahın ağzına konan kuşlardan dolayı rahatladığına dair görüşünü aktarır. Buna göre bir timsah dişlerine takılan yemek artıkları onu rahatsız ettiğinde ağzını açar. Böylece kuşlar gelir ve onlarla beslenir. Timsah da bu durumdan dolayı rahatlar. Bu durum Arap şiirlerinde de Câhız tarafından aktarılır.⁴⁰ Nitekim Câhız da onların yiyeceğini gidip timsahın dişleri arasında biriken yiyecek kalıntılarında sağladıklarını söyler.⁴¹ Câhız'ın bahsettiği timsah örneği canlıların av konusunda nasıl kıvrak zekâya sahip olduğunu gösterir. Nitekim çok ince ve titiz hileler yaptıkları görülmektedir. Bunun yanında alıntılanan bilgilerin Arap şiirlerinde işlenmesi Aristoteles'in etkisini de ortaya koymaktadır. Görülüyor ki Câhız bazı hayvanlar konusunda Aristoteles'ten etkilenmiş ve bilgisi olduğu canlıların özellikleri hakkında da görüşlerini ortaya koymuştur. Canlıların buldukları ekosistemde hayatta kalmak için aralarındaki mücadelelere dikkat çekmesi de onun canlıların nasıl beslendiklerine dair merakını ve ilgisini göstermektedir.

1.1. Aristoteles'in Görüşlerinin Araştırılması ve Test Edilmesi

Câhız, her ne kadar Aristoteles'i zooloji konusunda otorite olarak kabul etse de zihninde çözemediği hususlar üzerine düşünür, tutarlılığını araştırır hatta

37 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/52-53; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*, 233.

38 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/228.

39 Câhız, *ed-Delâil*, 33-34; Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/29-30.

40 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/228, 6/344.

41 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/112.

deneylerle test etmeye çalışır.⁴² Örneğin, Aristoteles'in iki başlı yılan olduğuna dair iddiasını aktardıktan sonra böyle bir şeyin imkân dahilinde olabildiğini araştırmak için bir bedevîye sorar. Bedevî bunun mümkün olabileceğini dile getirir. Buna rağmen Câhız, yılanın hangi kafasıyla hareket ettiğini, hangi kafasıyla beslendiğini ve ısırıldığını sorar. Bedevî, yılanın sürünerek hareket etmediğini fakat tıpkı kumsalda dönerek hareket eden bir çocuk gibi dönerek yol aldığını söyler. Öğle ve akşam yemeklerini ağzıyla yediğini ve iki kafasıyla ısırıldığını belirtir. Aynı şekilde bu yılanın yaratılanlar içinde en yalancı hayvan olduğu kanaatindedir.⁴³ Bu örnekte Câhız'ın bedevî birinin görüşüne başvurması bedevîlerin hayvanlar ile çok muhatap olmalarından kaynaklıdır. Zira onlar, hayvanların birçok özelliğini bilmekte, herhangi bir saldırıya veya ısırığa maruz kaldıklarında kendi tedavilerini de yapabilmektedirler.

Câhız, yaptığı deneysel gözlemlerle de Aristoteles'in hayvanlar hakkındaki görüşlerini araştırır. Aristoteles'in engerek yılanlarının sedef otunun kokusuna dayanamayacağına dair iddiasından bahseder. İddiaya göre avcılar bu yılanları avlamak için sedef otunu koklatırlar. Otun kokusundan dolayı yılan kendinden geçer ve onu yakalayabileceklerini düşünürler.⁴⁴ Buradan hareketle Câhız, engerek yılanlarının yüzlerine doğru bir tutam sedef otu fırlattığını söyler. Ancak yılanların diğer otlarda olduğu gibi sedef otuna bir tepki vermediklerini gözlemler. Bununla da yetinmeyip bu iddiaya başka kimselerin farklı cevaplar verebileceğini öngörerek zihninde tartışır. Ona göre insanlar bu yılanların engerek yılanları dışındaki yılanlar olabileceği kanaatinde olabilir. Ama o bu görüşü kabul etmez. Nitekim ona göre engerek yılanı da bir tür yılanıdır. Onların hepsi genel bir türe işaret eder, özel bir tür olarak değerlendirilemez.⁴⁵ Burada Câhız'ın Aristoteles'in iddiasını nasıl derinlemesine araştırdığı açıkça görülür. Zira o, Aristoteles'in kitabını okuduktan sonra sedef otu ile ilgili bilgiyi deney ve gözlem yoluyla tecrübe etmiş; engerek yılanlarının bu ota diğer otlarda olduğu gibi farklı bir tepki vermediğini söylemiştir. Öte yandan Câhız başka bir yerde yılanların adam otu, karpuz, maca otu, desenli hardal bitkisini sevdiğini fakat sedef otu ve pelin otunu ise sevmediğini dile getirir. Ona göre kertenkeleler de safran kokusundan hoşlanmaz.⁴⁶ Burada Câhız'ın engerek yılanı ile diğer yılanları ayırdığı söylenebilir. Zira o, Aristoteles'in engerek yılanlarının sedef otundan nefret ettiğine dair ifadesini okuyup daha sonra gözlem yapıp bu yılanların diğer otlara verdiği

42 Lamouchi-Chebbi, *Kitâb al-Hayawân de Ğâhiz* (776-868), 119.

43 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/156.

44 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/223, 5/365; Wilson, *Al-Jâhiz and Arabic Zoology*, 162.

45 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/365, 6/399; Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik: Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 45.

46 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/110.

teпки arasında bir fark gözetmediğini belirtir. Diğer taraftan engerek yılanlarının diğer yılanlardan bir farkı olmadığını söyleyip onların da genel yılan kategorisinde ele alınması gerektiği kanaatindedir. Şu durumda Câhız'ın açıklamalarına göre engerek yılanı diğer yılanlar gibiye sedef otuna tepkisiz kalmasından ziyade bu otu diğer yılanlar gibi sevmemesi gerekirdi. O zaman Câhız'ın açıklamalarında farklılıklar olduğu söylenebilir. Bu yüzden Aristoteles'in engerek yılanlarının sedef otundan nefret ettiğine dair görüşünün doğru olduğu ifade edilebilir. Nitekim günümüzde Latince adı "Ruta graveolens" olan sedef otu, sedefgiller familyasında ele alınır ve antik Yunanca'da "ruta", "akıcı hale getiren, yardım eden ve kurtaran" anlamlarına gelir. "Graveolen" ise "kuvvetli kokan" demektir. Kendine özgü kokusundan dolayı yılan, sansar, kedi ve fareleri kaçırdıkten karasinekler tarafından beğenilir.⁴⁷ Buna benzer başka bir deneyde de Câhız, sayıları gittikçe artan karıncalara karşı insanların onları öldürme yöntemini anlatır. Bu insanlara göre karıncaların yuvalarının girişine katran, sarı kükürt ve saç kılı koyulursa karıncalar ölür. Câhız böyle bir şeyi tecrübe ettiklerini fakat aynı sonuca ulaşamadıklarını belirtir.⁴⁸ Bahsedilen örneklerde Câhız'ın canlılarla ilgili duyduğu bilgileri hemen kabul etmeyip bizzat kendisinin deney ve gözlem yoluyla tecrübe ettiği görülmektedir. Ayrıca engerek yılanlarını da diğer yılanlar sınıfına dahil etmeye çalışması dikkate değerdir. Zira bu tasnif onun yılanlar hakkında da bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

Câhız'ın Aristoteles'in *Kitâbü'l-Hayevân* kitabında benzer bir örneğini görebileceğimiz kulak böceği yahut kırkayak böceğine dair şu gözlemi de duyduğu veya okuduğu bilgiyi hemen kabul etmeyip araştırdığını ve deneye tabi tuttuğunu gösterir. O, kulak böceğinin kafasını kesmesine rağmen yaşama direncini test etmek için bir deney yapar. Bu böceği ikiye böldükten sonra yarısının sağ tarafa diğer yarısının sol tarafa doğru hareket ettiğini gözlemler. Fakat bu bölünmeden sonra hangi parçasının ne kadar süre hayatta kaldığını bilmediğini ve göremediğini belirtir.⁴⁹ Aristoteles de eserinde uzun ve çok ayaklı olan böceklerin uzun yaşadığını ve iki kısma bölündüğünde iki uzvun da farklı yönlerde hareket ettiğini iddia eder. Bahsedilen böceğin bir kısmının kuyruk tarafına diğer bölünen kısmının da kafa tarafına doğru hareket ettiğini söyler. Bu hayvanlara da "kırkayak" dediklerini belirtir.⁵⁰ Zira görülüyor ki Câhız da Aristoteles'e benzer bir örneğe yer verir. Bu durumda Câhız'ın Aristoteles'in söylediklerini test ettiği söylenebilir.⁵¹ Câhız ayrıca kertenkelelerin de kırkayak gibi başı bıçak veya başka keskin bir nesneyle kesildikten sonra hemen son nefesini vermediğini söyler. Hatta bir arkadaşının onu kesip

47 <https://www.arifoglu.com/sedef-otu-nedir?> (Erişim 11 Eylül 2023).

48 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/36.

49 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/54.

50 Aristoteles, *History of Animals*, 498^b1, 8.

51 Lamouchi-Chebbi, *Kitâb al-Hayawân de Câhiz (776-868)*, 122.

ikiye böldüğünü buna rağmen bir saat boyunca hareket edebildiğini belirtir. Bu konuda kertenkelenin domuzdan, yılandan, köpekten ve pislik böceğinden daha uzun yaşadığını öne sürer. Yılanların bedenlerinin 1/3'ü kesilirse bile karıncalardan zarar görmediği müddetçe yaşamaya devam edeceği kanaatindedir.⁵² Canlılardaki bu bölümlemeler üzerine gözlem yapan ve tür sınıflandırmalarını ortaya koyan İsveçli önemli biyologlardan Carl Linnaeus'a (1707-1778) göre böceklerin beyni yoktur. Zira bir sirke sineğinin başı kesildiğinde birkaç gün yaşamını devam ettirebilir. Uçabilir, yürüyebilir ve çiftleşebilir. Ona göre bu böceğin başsız yaşayabilmesinin nedeni, böceklerin ana beyinlerinin yalnızca başlarında olmamasından kaynaklıdır. Çünkü canlının tüm vücudunu saran sinir telleri vardır. Her bir vücut bölümünde de küçük beyin mevcuttur. Bundan dolayı birçok işlevi başı yerinde olmadan gerçekleştirilebilir.⁵³ Bedeninden koparılan ahtapotun kolları da bağımsız bir şekilde hareket edebilir ve uyarıcılara tepki verebilir.⁵⁴ Câhız ve Aristoteles'in ele aldığı kırkayak deneyinde bu böceğin beyindeki nöronlarının, vücudunun diğer kısımlarına da yayıldığı görülür. Fakat iki düşünürün yaşadığı dönemler göz önünde bulundurulduğunda böyle bir olayın nedenini bilmelerinin mümkün olmadığı söylenebilir. Fakat kendi çağlarında böcekler üstünde bu şekilde deneyler yaparak yaşam sürelerini test etmeleri, onların canlılar üzerinde doğa bilimci kimliğiyle arayışlarını tespit etmek açısından önemlidir. Hem Aristoteles'in hem de Câhız'ın canlılar üzerindeki deneyleri onların tecrübi bilgiye verdiği önemi gösterir. Ayrıca yaşadıkları dönemlerin entelektüel gündemini anlama açısından zihin dünyalarını ve doğayı algılayış biçimlerini ortaya koymaktadır.

Câhız, Aristoteles'in görüşlerini farklı kimselere sorarak da doğruluğunu arama çabası içerisine girer. Söz gelimi, Aristoteles'in kendi kitabında balıklar hakkındaki görüşlerinin çoğunluğunun sadece iddia olduğunu; kanıtlara dayanmadığını belirtir. Bundan dolayı okuduğu bu iddiaları teyit etmek için denizcilere sorar. Aristoteles'in iddiasına göre bir balık yemi yuttuğunda onunla beraber bir miktar suyu da yutar. Zira balık ağgözlüdür. Denizciler böyle bir şeyin mümkün olamayacağını ve uydurma olduğunu dile getirir. Câhız da bahsedilen denizcileri iyi tanıdığını ve yalan söylemeyeceklerinden emin olduğunu belirtir. Hatta Aristoteles'in balıklar hakkında anlattığı çoğu bilginin iddiadan ibaret olduğunu ve bunların kanıta dayanmadığı kanaatindedir. O,

52 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/175, 6/54, 7/64, 253; Câhız, "fi'l-Cidd ve'l-hezl", *Resâ'ilü'l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1964), 1/277.

53 Anne Sverdrup-Thygeson, *Böcekler Gezegeni (Tuhaf, Yararlı ve Hayranlık Uyandıracı Dostlarımız Üzerine)*, çev. Dilek Başak (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020), 32.

54 Sefa Saygılı, *Tasarımın İhtişamı Eorimin Tutarsızlığı* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), 177.

Aristoteles'in balıklar ile ilgili görüşlerini okuduğunu ve ortaya konulan iddiaların ispatlarının olmadığına dikkat çeker.⁵⁵ Câhız'ın özellikle balıklar hakkında Aristoteles'in görüşlerinin bu denli ispata dayanmadığını açık bir şekilde belirtmesi onun balıklar konusunda derin bilgi sahibi olmasından kaynaklı olabilir. Denizcilere sorup teyit etmesi de canlılar hakkında edindiği her bilgiyi olduğu gibi kabul etmediğini gösterir. Câhız, Aristoteles'in kartalların merhametsiz oluşuna dair görüşünü de aktarır. Aristoteles'e göre kartallar kadar yavrularına karşı duygusuz başka bir canlı yoktur. Kartallar yavruları doğduktan sonra birini ya da tümünü yuvadan kovar.⁵⁶ Câhız'a göre Aristoteles'in bu görüşü Araplar nezdinde kabul görmemiş, şiirlerde Aristoteles'in aksine fikirler ortaya koyulmuştur.⁵⁷ Ayrıca Aristoteles, kılıç/köpek balığının ancak suda avlanabileceğini söyler. Câhız kendisinin ve Mu'tezilî Bısr b. Mu'temir'in (ö. 210/825) bu bilgiyi Aristoteles'ten okuduğunu belirtir. Ancak Bısr'ın kılıç balığının bu durumuna şaşırıldığını ifade eder. Zira bu balığın midesi yeterince büyüktür. Suda hareketsiz bir şekilde durur. Fakat verilen yemleri yemek istemez.⁵⁸ Bu örnek de Câhız dışında hem Arap şiirlerinde hem de Bısr gibi başka Mu'tezilî âlimlerin Aristoteles'in görüşlerini okuduğunu ve araştırdığını gösterir.

Câhız, filler konusunda da bilgi düzeyini ortaya koyar ve Aristoteles'in görüşlerini araştırır. Fillerin canlılar içerisinde en uzun ömürlü hayvan olduğunu söyler. Aynı zamanda beden olarak hayvanların en büyüğüdür. Ona göre bir fil yüz ya da iki yüz sene yaşayabilir. Bu konuda Aristoteles'in bir filin dört yüz sene yaşadığını ve onu gördüklerine dair görüşünü aktarır. Filin kertenkele, yılan ve akbaba ile ortak yönlerinin olduğunu belirtir.⁵⁹ Aristoteles'e göre dört ayaklı canlılar içerisinde iki elini kullanma bakımından en önde olan canlı fillerdir.⁶⁰ Ona göre fillerin üreme organı da bedenlerine göre küçüktür. Testisleri böbrek yerlerine yapışıktır. Bu yüzden hızlı bir şekilde çiftleşirler.⁶¹ Câhız ayrıca Aristoteles'in *Kitâbü'l-Hayevân'ında* fillerin boyunlarının kısa olduğuna dair görüşünü okuduğunu söyler. Ancak fillerin dillerinin ters olduğu, hamilelik süresi, dişlerinin büyüklüğü ve ağırlığı, annesinin karnından çıkarken dişlerinin olduğuna dair bilgileri bulamadığını belirtir.⁶² Câhız'ın aradığı bilgileri bulamaması filler hakkında ne kadar çok bilgi sahibi olduğunu gösterir. Filler hakkında duyduklarını sorguladığını ve bunun

55 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/17.

56 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/338, 7/37; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*, 253.

57 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/37.

58 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/442.

59 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/184; Aristoteles, *Generation of Animals*, 777^b1, 161.

60 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/208.

61 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/226; Aristoteles, *Generation of Animals*, 719^b1, 49.

62 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/226.

için kaynaklara baktığını ortaya koyar. Câhız'ın filler hakkındaki bilgileri ve iddiaları bilmesinin Hintlilere dayandığını söylemek mümkündür. Zira Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân* eserinin özellikle yedinci cildinde Irak'a getirilen filler ve Hintlilerin onlar hakkındaki görüşleri hakkında birçok bilgi aktarır. Öte yandan Câhız, Aristoteles'in filin yavrusunun annesinin karnından çıktığına ve dişlerinin karında bulunduğu müddet kadar uzadığına dair görüşünden bahseder. Bu görüşün doğru olduğunu ve tecrübe ettikleri kadarıyla doğan yavru fillerin anne ve babaları doğarken nasıllarsa yavrularının da aynı şekilde dünyaya geldiğini belirtir.⁶³ Câhız'ın balıklar hakkında derin bilgisi olduğunu gösteren örnekte olduğu gibi fillerin özelliklerini de iyi bir şekilde bildiği görülmektedir. Nitekim Aristoteles'in eserinde fillerle ilgili kendi zihnindeki sorulara yanıt araması da bu durumu ortaya koymaktadır.

Câhız, tabiatla canlılar arasında bir düşmanlık olduğundan bahseder ve bu hususta Aristoteles'ten alıntılar yapar. Aristoteles'e göre kartallar ve yılanlar arasında bir düşmanlık vardır ve kartallar yılanları yerler. Zira yılanlar, kartalların hem yavrularına hem de yumurtalarına saldırır. Aynı şekilde, kuzgun⁶⁴ baykuşa saldırır ve gündüz vakti onun yumurtaları kaçıtır. Bunun üzerine baykuş sinirlenir ve gece vakti kuzgunun yumurtalarını kaçıtır. Çünkü

Şekil 2. Avcıların Gündüz Vakti Baykuşu Tuzağa Düşürme Yöntemi (Kaynak: *Kitâbü'l-Hayevân* Minyatürü, Milano Biblioteca Ambrosiana, nr. 140)

baykuş gündüzleri iyi göremez. Gece olduğunda ise çok iyi görür. Bundan dolayı gece çöktüğünde kuşlar baykuşun etrafında dolmazlar. Çünkü kuşlar baykuşların güçlü özelliklerinin gece ortaya çıktığını bilirler. Bundan dolayı gündüz vakti baykuşlara saldırırlar ve gagalarıyla onların tüylerini yolarlar. Avcılar bu olayları tecrübe ettiklerinden gündüz vakti bir baykuş ile

63 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/124; Aristoteles, *Generation of Animals*, 773^b1, 153.

64 Karakarga veya kelağ, kargagiller familyasından *Corvus* cinsine ait, zekâsı, büyüklüğü ve simsiyah olması ile dikkat çeken kuş türüdür.

kuşlara tuzak kurarlar.⁶⁵ Aynı şekilde kuzgun, gelinciğe⁶⁶ saldırır, onun yumurtalarını ve yavrularını yemeye çalışır. Çaylak kuşu⁶⁷ kuzguna düşmanlık besler ve onun yumurtalarını kaçıır. Çünkü çaylak kuşunun pençeleri daha keskin, uçuşu kuzguna oranla daha hızlıdır. Ayrıca Aristoteles kumru⁶⁸ ve çalığışu⁶⁹ arasında da bir mücadeleden bahseder. Zira kumru çalığışunu yemek ister. Kurt ise boğa, eşek ve tilkilerin çoğuna düşmanlık besler. Çünkü kurt çiğ et yemeyi sever. Bundan dolayı onlara saldırır.⁷⁰

Câhız, tilki ve çaylak kuşu arasındaki düşmanlık ile ilgili önemli bir istidlalde bulunur. O, tilki ve çaylak kuşu arasındaki husumetin Aristoteles tarafından söyleneceğine dair kuşkuludur. Bu görüşü Aristoteles'in söyleyeceğine ihtimal veremez. Zira Câhız, tilkinin çaylak kuşuna kıyasla daha özgür ve vahşi olan hayvanların etini değil de çaylak kuşunun etini yemesini mantıklı bulmaz. Ona göre tilkinin çaylak kuşuyla olan yaşam mücadelesinin nedeni ikisinin de etçil olmasıdır. Şayet gerekçe et yemek ise vahşi kuşlardan kartal ile dört ayaklı etçillerden kurtlar da etçil hayvanlardır. Buradan hareketle tilkilerin onlara da düşmanlık beslemesi gerekir. Zira kurtlar ve kartallar çaylak kuşlarına göre daha fazla etçildirler. Câhız'a göre Aristoteles böyle bir ifade kullanmışsa tilkilerin bütün etçillere düşmanlık beslemesi gerekir. Bu görüşün daha doğru olduğu kanısındadır. Ona göre Aristoteles'in bu ifadeyi kullanması imkân dahilinde değildir. Bu hususta mütercimim bir çeviri hatası olabileceğini ifadeyi yahut olayı yanlış anlayabileceğini belirtir.⁷¹ Burada Câhız'ın hem Aristoteles'in hayvanlar arasındaki yaşam mücadelesi hakkındaki görüşlerine hakimiyeti açısından onu savunması hem de etçil hayvanlar arasında etçilleri bir kategoride tasnif ederek istidlalde bulunması önemlidir. Zira Câhız'a göre kurt, sırtlan, şahin, atmaca vb. olanlar da etçil canlılardır ve etten başka bir şey yemezler.⁷² Ayrıca canlılar arasındaki yaşam mücadelesinde Aristoteles'in bilgisine güvenip, mütercimlerin aktarımlarda yapmış oldukları yanlış tercüme veya yanlış anlama ihtimallerini göz önünde bulundurması dikkate değerdir.

Câhız, yılanların ölü bir yılan, fare veya serçe gördüğünde onu yemediğinden bahseder. Fakat bu hayvanların canlı hali ile beslenirler. Ancak yılan terbiyecileri yılanların ağızlarına bu canlıların ölü halini koyarsa yerler. Çok

65 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/50; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*, 233-234.

66 Gelincik, Mustelidae familyasından *Mustela* cinsinden bazı küçük yapılı etçil türlerinin ortak adıdır.

67 Çaylak, gündüz yırtıcı kuşları sınıfından atmacağiller familyasının *Milvinae*, *Elaninae* alt familyaları ile *Perninae* alt familyasından bazı türleri kapsayan yırtıcı kuşlara verilen ortak isimdir.

68 Güvercingiller familyasına ait bir kuş türüdür.

69 Çalı kuşuğiller familyasını oluşturan kuşların ortak adıdır.

70 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/50-51; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*, 233.

71 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/52.

72 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/145.

aç olsalar bile kendi başlarına yemezler. Bu hususta Aristoteles akrep ve engerek gibi zehirli olan canlıların birbirlerini yemesi durumunda zehirlerinin arttığı kanaatindedir. Câhız bu görüşü Aristoteles'in siyah yılanlar için kullandığını söyler. Bu yılanlar dağ ve engerek yılanlarını yerler. Fakat Câhız'a göre siyah yılanlar her defasında engerek yılanlarını yiyebilseler ve onu avlama yöntemini bilseler bile engerek yılanları konusunda dikkatli olunması gerektiğini savunur. Zira siyah yılanlar engerekleri başlarından tutarak avlarlar fakat yine de yem olma ihtimalleri vardır. Öte yandan Câhız bazı kimsele-
rin yılanların tırmanma yeteneği olmadığı iddiasında olduklarına değinir. Bu iddianın yılanların, evlerin çatılarında bulunan serçe, fare, kırlangıç, sığırcık kuşu ve yarasa gibi canlıları avlamak için merdivenleri kullanmasına bağlan-
dığını söyler. Yılanlar önce çatıya çıkar daha sonra gizlenerek onları avlarlar.⁷³ Bu örnekte Câhız'ın yılanlar hakkındaki derin ve geniş bilgisinin olduğu görülmektedir. Nitekim o, yaşadığı dönemde birçok kez yılan terbiyecilerinin yanına gidip yılanlar hakkında bilgi almıştır. Kendisi de birçok gözlemede bulunmuştur. Bundan dolayı *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde yılanlara dair birçok bilgiye geniş bir yer ayırır.

Aristoteles'in balıklar hakkındaki bilgisi de Câhız tarafından araştırılan ve sorgulanan bir husustur. Câhız'a göre balıklar suda yaşadığından yürümeye ihtiyaç duymazlar ve bundan dolayı ayaksız olarak yaratılmıştır. Onun yerine yüzgeçlerle donatılmıştır. Böylece tıpkı gemicilerin geminin iki tarafından kürek vurup mesafe alması gibi onlar da bu yüzgeçlerle yol alır. Akciğersiz olarak yaratıldıkları için denizin derinliklerinde nefes alıp-vermede zorlanacaklarından yüzgeçler onlara kolaylık sağlar. Bedenleri ise tıpkı zırh gibi onları belalardan koruması için çok sağlam ve birbirinin içine geçen bir deriyle kaplanmıştır. Yine güçlü koku duyusuna sahiptirler. Böylece balıklar, yiyeceklerin kokusunu çok uzak mesafelerden alabilir. Yiyeceğe de ulaşabilir. Bu hususta Câhız, Aristoteles'in, balığın ağzı ve kulakları arasında oluşan boşluklar olduğuna dair iddiasını aktarır. İddiaya göre balık ağzını suyla doldurur ve suyu kulaklarına gönderir. Başka bir deyişle solungaçlarına iletir. Bununla rahatlık sağlar. Diğer hayvanların hava aracılığıyla nefes alması gibi bir nefes alışverişi gerçekleştirir.⁷⁴ Ayrıca Câhız balığın iyi yüzen bir canlı olduğunu ve akciğere sahip olmadığını aktarır. Fakat ona göre nefes alan canlıların akciğeri vardır. Bu görüşü iddia edenler aynı zamanda Aristoteles'in dediklerine benzer şekilde balığın burnunun deliğindeki boşlukları da görürler. Zira balığı sudan çıkardıklarında bunu tecrübe ederler. Ama balığın tüm bedeninin nefes aldığını düşünürler.⁷⁵ Balıkların habitatındaki yaşamsal sürecine de deği-

73 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/351, 356, 4/227.

74 Câhız, *ed-Delâil*, 40.

75 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/344.

nen Aristoteles, bir balığın bir şeyi yutmak istediğinde su olmadan yutmayacağını belirtir. Bu balığın yemi yuttuğunda onunla birlikte bir miktar suyu da yuttuğunu söyler. Câhız, Aristoteles'in balıklar hakkındaki bu iddiasına hangi delili getirdiği konusuna anlam veremez. Böyle bir şeyi düşünmenin zor olduğunu ifade eder. Hatta böyle bir şeyin mümkün olup-olmayacağını teyit etmek için durumu sözüne güvendiği ve duyduğu her bilgiyi araştıran bir denizciye sorar. Denizci, Aristoteles'in bu iddiasını gülünç bulur. Bu iddiayı ortaya atan kişinin ya geçmişte balık olduğunu ya da bir balığın ona böyle bir haber verdiğini söyleyerek alay eder. Hatta belki İsa'nın havârililerinin balıkçı olduklarından dolayı haber ettiklerini söyleyerek alaycı tavrına devam eder.⁷⁶ Balık örneğinde de Câhız'ın edindiği bilgileri hemen kabul etmeyip doğruluğunu araştırdığı açık bir şekilde görülmektedir. Her ne kadar canlılar hakkında birçok görüşünden dolayı Aristoteles'e güvense de ondan okuduğu veya duyduğu bilgileri teyit etmeden eserine almamaya çalışır. Nitekim Aristoteles'in balıklar hakkındaki görüşlerini denizcilere sorması bunu göstermektedir.

Câhız, Aristoteles'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ında geçmiş dönemlerde bir boğanın hadım edildikten sonra çiftleştiğine dair iddiasını da aktarır.⁷⁷ Bunun üzerine eğer bir kişinin böyle bir abartılı durumu aktarması halinde onun olayı net gören bir şahit getirmesi gerektiğini ya da kendisinin olayı görmesi gerektiğini söyler. Bu ikisini yapmazsa söylediklerinin yanlışlanacağını belirtir. Şayet eldeki bilgiler hikâye veya haber şeklinde anlatılırsa ve insanlar bu haberi duyduklarını ve bir yanlış varsa ondan sorumlu olmadıklarını dile getirirse bu durumda onların güvenilirliği artar. Böylece hem onların hem de kitaplarının değeri göz ardı edilmez.⁷⁸ Câhız'ın diğer konularda olduğu gibi hadım edilme konusunda da duyduğu veya okuduğu bilgilerin araştırılması gerektiğine vurgu yapması önemlidir. Dahası insanlardan duyduğu haberler için şahit getirmesini istemesi doğru bilgiye ne denli önem verdiğini göstermektedir. Sonuç olarak Câhız'ın Aristoteles'ten alımladığı her bilgiyi doğrudan kabul etmediği, araştırdığı, sorguladığı yeri geldiğinde ise deney-gözleme tabi tutarak ele aldığı söylenebilir.

76 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/17, 5/541.

77 Aristoteles, *Generation of Animals*, 717^b1, 44.

78 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/220, 503; Saliba, "Al-Jâhiz and the Critique of Aristotelian Science", 47.

2. Galen ve Polemon

Câhız'ın Aristoteles dışında hayvanlar hakkındaki fikirlerine ve deneylerine başvurduğu başka bir Yunan düşünür Galen'dir (Calinus).⁷⁹ Onun aktardığına göre Galen, iki dile sahip ve etinin çeşitli faydaları olan kertenkeleler olduğunu iddia eder. Bu kertenkelenin başka bir tuhaflığına değinir. Ona göre kertenkele türünden bazı hayvanların iki dili ve iki üreme organı vardır. Ayrıca kertenkelenin garip bir başka özelliğinin de kendi yavrularını yemesi ve bu konuda kedileri de geçtiğine dair iddiasıdır.⁸⁰ Câhız, Galen'in dişi akbaba ve dişi ayı hakkındaki sözlerine de atıfta bulunur. Galen, bazı insanlardan hayvanlar ve kuşlar hakkında ilginç haberler aldığını söyler. Bu haberlerden biri de dişi akbabanın yumurtalarını ve yavrularını yarasaların tehlikelerinden korumak için yuvasının üzerine ağaç yapraklarını sermesidir. Dişi akbaba bunu yaparak yarasaları hem yumurtalarından hem de yavrularından uzak tutmaya çalışır. Buradan hareketle Galen hekimler ve bilginlerin bu konuda bir itirazlarının olamayacağını vurgular. Zira ona göre akbabalar zekâ, kavrayış ve bilgi açısından zayıf hayvanlar olarak anılmaktadır. Bu noktada insanların akbabaya bu özelliğini kimin öğrettiği hakkında merak içinde olduklarını belirtir.⁸¹ Öte yandan Galen, dişi ayının yavrusunu koruması hakkındaki şaşkınlığını gizleyememiş ve bu özelliği kimin verdiğini merak etmiştir. Ona göre dişi ayı, yeni doğan yavrusunu karınca vb. hayvanlardan uzak tutmak için günlerce havada tutar. Böyle yapmazsa karıncalar onu yiyip öldürmeye çalışır. Bunun sonucunda yavrusu zayıf kalır, organları gelişip büyüyemez ve hayatta kalamaz. Bu tehlikeyi sezdiği için yavrusunun organları gelişene kadar onu havada tutmaya ve gözetlemeye devam eder.⁸² Benzer şekilde Câhız'ın aktardığına göre Aristoteles de bir dişi ayının tehlike anında yavrularının başına geleceklerden korktuğu için onları gizlemeye çalıştığını söyler. Eğer peşinden vahşi bir hayvanın geldiğini sezerse onları ellerinin arasında taşıyarak bir ağaca tırmanır. Böylece yavrularının ve neslinin devamı için onları korur.⁸³ Câhız'a göre anne ayı yavrularını beslemek için onları bir ceviz ağacının altına koyar. Sonra ağaca tırmanarak cevizleri toplar. Sağ eliyle, sol avuç içinde bulunan cevizlere vurarak onları kırar. Bu cevizleri parçalayarak yavrularına verir. Yavrular doyana kadar cevizleri toplamaya devam eder. Daha sonra da ağaçtan iner. Câhız insanların baltayla bile kırmakta zorlandığı ceviz dallarını anne ayının bu kadar rahat kırabilmesine şaşırır.

79 Said H. Mansûr, *The World-View of Al-Jahiz in Kitâb Al-Hayavân* (İskenderiye: Dâru'l-Maarif, 1977), 71. Asıl adı Galenos olup bu isim İslâmî literatürde "Câlinûs" şeklinde şöhret bulmuştur.

80 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/58, 7/118.

81 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/24.

82 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/36.

83 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/227.

Zira insanlar zorla kırabiliyorken o elleriyle parçalayabilmektedir.⁸⁴ Dişi ayı örneğine bakıldığında Câhız'ın hem Aristoteles hem de Galen'in fikirlerini aktardığı ve onlara ilaveten kendi gözleminden de bahsettiği görülür. Bu durum onun hayvan davranışlarını da detaylı bir şekilde gözlemlediğini gösterir.

Câhız, "Sahibu'l-Firâse" lakabıyla bilinen Yunan Platonist filozof Afli-mun'un (Polemon) görüşlerini de aktarır. Polemon, güvercinlerin insanlar tarafından evlerde, bir kadına hediye verildiğinde, yarışmalarda ya da savaş olduğunda haber alışverişini sağlamak amacıyla kullanıldığını dile getirir.⁸⁵ Güvercinlerin bakımından ve nasıl olmaları gerektiğinden de bahseden Polemon, iyi bir güvercinin bacaklarının tüylü, kendisinin güzel, salına salına yürüyen, soyunun ve ırkının soylu olması gerektiğini ifade eder. Ona göre güvercinlerin yuvasının temiz, yaşadıkları hücrelerin etrafının çevrelenmiş ve güvercinlik ile sarılmış şekilde inşa edilmesi gerekir. Burada güvercin yuvasının toprakta bir oyuk açılmasından ziyade bir duvarda ya da kulede olmasının güvercin için daha iyi olacağı kanaatindedir. Bu yuvanın yüksek bir yerde ne çok geniş ne de dar olacak şekilde yapılmamasını; bir güvercinin rahat girip çıkabileceği şekilde düzenlenmesini ve mümkünse bir çiftliğe yakın olmasını uygun görür. Güvercin türlerine de değinen Polemon, bazılarının yuvalarından ayrıldıktan sonra geri dönmeye güç yetiremeyecek kadar zayıf bazılarının ise güçlü olmalarına rağmen yavaş hareket ettiklerini bazılarının da zayıf olmalarına rağmen hızlı olduklarını belirtir. Burada Polemon, güvercin yetiştiricilerinin onları eğitirken iyi ve kararlı bir şekilde yetiştirmeleri gerektiğini söyler. Ona göre bu eğitim tamamlandıktan sonra güvercinler yuvalarına yerleştirilmelidirler.⁸⁶ Görülüyor ki Câhız zooloji konularında her ne kadar Aristoteles'e atıflarda bulunsa da Galen ve Polemon'un görüşlerinden de bahsetmektedir. Ancak Câhız'ın yalnızca Polemon'un güvercinler hakkında edindiği bilgileri aktarması yaşadığı Abbâsî toplumunda güvercinlerin çok kullanılmasından kaynaklı olabilir. Zira bakıldığında Abbâsîlerde Polemon'un aktardığı gibi güvercinlerin birçok kullanım alanı vardır.⁸⁷

2.1. Galen'den Etkilenilerek Yapılan Deneysel ve Gözlemler

Galen hayvanların sindirim sistemi hakkında görüşler ortaya koymuştur. Hatta bazıları üzerinde deneyler yapmıştır. Onun bunu yapmasındaki amaç,

84 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/207.

85 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 3/146, 284-286; Jeanne Miller, *More Than the Sum of Its Parts: Animal Categories and Accretive Logic in Volume One of al-Jâhiz's Kitâb al-Hayawân* (America: New York University, Department of Middle Eastern and Islamic Studies, Doctoral Thesis, 2013), 34-35.

86 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 3/269-270.

87 Muhammad Manazir Ahsan, *Social Life Under The Abbasids (170-289/786-902)* (England: University of London, Philosophy Department, Doctoral Thesis, 1973), 301-303.

hayvanların içerisinde bulunduğuna inandığı yaşamsal sıvının/ısının (pneuma)⁸⁸ onlar üzerindeki etkileridir. Bu hususta Galen canlıların besinleri nasıl sindirdiklerinden ve midede bulunan karışımların yardımını anlatır. Pneuma'nın besinleri çekme özelliği konusuna da değinir.⁸⁹ Erasistratos⁹⁰'un (ö. MÖ 250) sindirim konusundaki tezlerini çürütmeye çalışır. Erasistratos, atardamarların bütünüyle hava ile dolu olduğunu ve pneuma taşıdığını iddia eder. Bu sayede canlıların yedikleri yiyeceklerle beslenip, büyüdüğünü dile getirir. Burada pneumanın sindirime büyük katkısı olur. Bunun yanında midede ateş çıkarsa pneumanın işlevini kaybedeceğini belirtir. Galen bu görüşü reddeder. Zira ona göre pneumanın besin kanalındaki fonksiyonu çok önemlidir ve herhangi bir değişime uğramaz. Belki çok anormal bir sıcaklık meydana gelirse değişim gerçekleşebilir.⁹¹ Galen bu durumu test etmek için domuzlar üzerinde deneyler yapar. Domuzlara buğday unu ile suyu karıştırıp verir. Üç dört saat sonra midelerini açıp verdiği besinin durup-durmadığını kontrol eder. Besinin aynı şekilde durduğuna şahit olur. Ona göre mideye alınan besinlerin midede kalmasını sağlayan khylos'a (suya) dönüşmesi değildir. Belirleyici olan sindirimdir. Beslenme süreci niteliklerin değişimine bağlıdır. Mideye alınan besinin hazmedilmesi de gıdanın kendisini alan bölgeye uygun bir niteliğe dönüşmesiyle meydana gelir. Ancak bunun gözlemlenmesi için besinin dışarıya atılmadan önce incelenmesi gerekir.⁹² Buradan hareketle Galen, gözlemlenen hayvanların bedeninin her bir kısmında belli bir eğilimin veya kendine has bir niteliğin olduğunu ifade eder. Bu niteliklerin bazen besinlere karşı bir nefret veya tiksinti olabileceğini vurgular. Böylece pneumanın çekme ve itme özelliğinin her şeyde var olduğu sonucuna ulaşır.⁹³ Ona göre bu nitelikler besinleri alırken bir kontrol mekanizması işlevi görür. Yararına olanları alır. Zararlı olanları uzaklaştırır. Midenin bu işleve sahip oldu-

88 Kozmolojik, teolojik, psikolojik ve ontolojik içerimleri olan *pneuma* kavram olarak "soluk, nefes" demektir. Gerek Aristoteles gerekse de daha sonra Stoacılar ve Epikürosçular bu kavrama "maddede gizli bulunan hayat ile ruh gücü, manevî güç, yaratıcı ateş, yaşamsal ısı" anlamlarını verirler. bk. Aristoteles, *Generation of Animals*, 717^b-718^a, 44-45, 65; a.mlf., *History of Animals*, 19-20; a.mlf., *Parts of Animals*, 26-27; Şaban Teoman Duralı, *Felsefe-Bilimin Doğuşu: Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 126.

89 Galen, *On the Natural Faculties*, çev. Arthur John Brock (London: Harvard University Press, 1916), 153, 177; Galen, *Doğal Yetiler Üzerine*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 109, 123.

90 Yunan bir anatomisttir.

91 Galen, *On the Natural Faculties*, 187-188.

92 Galen, *On the Natural Faculties*, 241; Job of Edessa, *Book of Treasures*, çev. A. Mingana (Cambridge: W. Heffer & Sons Limited, 1935), 53.

93 Galen, *On the Natural Faculties*, 247-249; Owsei Temkin, "On Galen's Pneumatology", *Gesnerus* 8 (1-2) 1951, 180.

ğuna dikkat çeker. Bu denetim mekanizmasının oluşu besinin *değişime* uğramasına da yol açar. Zira çiğnenmiş besin emildikten sonra lenf⁹⁴ ile karışır ve daha sonra ağzın asıl derisiyle temas ettikten sonra *değişime* uğrar. Burada mideye inen besin midede, lenf, safra, pneuma (*doğal sıcaklık/innate heat*) ve midenin bütün tözüyle karışır. Ayrıca komşu olan iç organlar büyük bir kazanın etrafında yanan çok sayıda ocak işlevi görür. Böylece besin olağanüstü bir *değişime* uğrar.⁹⁵ Görülüyor ki Galen'in canlılar üzerinde yaptığı deneyler yaşadığı Yunan kültüründe hayvanlar ve doğayla olan etkileşimi ortaya koymaktadır. Ayrıca hayvanların fizyonomisine ve fizyolojisine olan bilimsel merakı göstermektedir.

Nazzâm ve Câhız da Galen'den etkilenmiş olsa gerek bazı canlıların besinleri nasıl sindirdiklerini gözlemek için ilginç bir deneyden bahsederler. Câhız, Nazzâm'ın bizzat tecrübe ettiği deve kuşu deneyini aktarır ve deve kuşlarının sindirim sisteminin direncine ve çok katı nesnelere bile nasıl hazmedebildiğine dikkat çeker. Bu konuda şaşkınlığını gizleyemez. Deneye göre Nazzâm, Muhammed bin Abdullah adında biriyle deve kuşunun midesinde közü sindirmesinin olanağını incelemek ister. Bir taşı ateşte iyice ısıttıktan sonra deve kuşunun önüne atarlar. Deve kuşu normal odun közünü yuttuğu gibi taşı da sindirir. Bunun üzerine Nazzâm, odun közünün nemli bir şeyle temas ettiği zaman söndüğünü ifade eder. Şayet közün üstü örtülürse ve rüzgâr da ona vurmazsa yine söner. Ama normal közün aksine taşın sıcaklığı tuttuğunu, daha ağır ve yoğun olduğunu belirtir. Bundan dolayı çok geç ısınısını kaybeder. Buradan hareketle yanındaki adama birçok taşı ateşte ısıtmasını ve daha sonra deve kuşunun önüne yemesi için koymasını söyler. Söylenenleri yapan adam ısıtılmış taşları deve kuşunun önüne atar ve deve kuşu sırayla taşları sindirmeye başlar. Bu duruma çok şaşırarak Nazzâm bu kez demir parçalarını ateşte ısıtıp deve kuşunun önüne atmasını ister. Deve kuşu taşları yediği gibi rahat bir şekilde demir parçalarını da yutar. Bunun üzerine Nazzâm, demir parçalarını yutan deve kuşunun gerçekten demiri midesinde eritebildiğini ya da hazmedebildiğini görmek için onun midesini açıp incelemek ister. Fakat yanındaki kimseler buna izin vermezler. O kimseler Nazzâm'ın bu gözlem fikrinin kararlılığını engellemek için bir bıçağı ateşte ısıtıp deve kuşunun önüne atarlar. Deve kuşu onu yutarken boğazını keser ve ölür. Böylece Nazzâm deve kuşunun midesinin nesnelere nasıl sindirdiğini inceleme imkânı bulamaz.⁹⁶ Deneyi aktaran Câhız, deve kuşlarının taşları çok rahat bir şekilde yiyebildiğini ve hazmedebildiğini belirtir. Özellikle onların

94 Lenf sistemi, bedenin atıklardan ve zararlı maddelerden arınmasına yardımcı olur. Bağışıklık sistemi için çok önemlidir.

95 Galen, *On the Natural Faculties*, 253-255.

96 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/320-321.

çakıl taşlarını çok sevdiğini söyler. Çakıl taşları kayalardan daha sert olmalarına rağmen deve kuşları çok rahat bir şekilde onları yutabilir. Zira Câhız'a göre deve kuşları bu taşları hazmedebileceğinin farkındadır. Nitekim taşlar onların temel gıdasıdır. Câhız bahsedilen deneyde iki ilginç durumun olduğunu belirtir:

Birincisi, deve kuşlarının taş gibi sert olan ve besin olarak tüketilmeyen şeyleri hazmedebilmesidir.

İkincisi, taşın sonsuza kadar ısıtılması durumunda bile hiç yumuşamayacak ya da erimeyecek kadar katı olmasına rağmen deve kuşlarının onu yiyebilmesidir.⁹⁷

Bu ilginç durumlarla ilgili Câhız, bazı kimselerin deve kuşlarının midesinde bir sıcaklığın var olduğunu düşündüklerinden dolayı taşı eritebileceğine dair iddialarını anlatır. Fakat o bu iddiayı kabul etmez. Ona göre taşın deve kuşunun midesinde eriyebilmesi için sıcaklık faktörünün yanı sıra başka etkenlerin olması gerekir. Günlerce ısıtılan bir taş bile eriyememektedir. Bundan dolayı deve kuşunun midesi taşı sıcaklıkla eritmez. Yine de biraz sıcaklığa ihtiyacı olduğunu düşünür. Bilinmeyen etkenlerin ise bir ismi yoktur ya da Câhız bilmemektedir. Câhız bu etmenlerin ancak varsayımla tarif edilebileceğini düşünür.⁹⁸ Deve kuşu deneyi Câhız'ın ve Nazzâm'ın bilimsel merakını ortaya koyması açısından çok önemlidir. Zira deve kuşuna devamlı olarak taş yedirerek sindirim direncini ölçme fikri bunun ispatıdır. Öte yandan deve kuşunun midesinden taşları eritmeye yarayan bir sıcaklığın ve başka etmenlerin olması gerektiğine dair görüşleri, kimyevî yöntemle temas ettiklerini gösterir mahiyettedir. Bu durum Mu'tezile ekolü içerisinde Nazzâm ve Câhız gibi düşünürlerin tecrübeye dayalı deney ve gözleme önem verdiklerini ortaya koymaktadır.

Başka hayvanlardan da deliller getirmeye çalışan Câhız, köpek ve kurdun midesinin kemikleri çok rahat bir şekilde hazmedebildiklerini söyler. Fakat hurma çekirdeğinin sert ve katı olan kemiğe oranla daha yumuşak ve esnek olmasına rağmen köpek ve kurt tarafından hazmedilemediğini belirtir. Bu canlıların dışında birçok canlının hayvan kemiklerini sindirebildiğine vurgu yapar. Örneğin, aslan ve yılan et ile kemiği iştahlı bir şekilde yerlerse kemiği sindirebilir. Erkek atlar saman ve kuru yonca gibi otları gübreye dönüştürebilir fakat arpayı sindiremez. Ayrıca develer, ineğin boynuzuna benzeyen, kuru ve sert olan, çöllerde bulunan dikenli ağaçları sindirip gübreye dönüştürebilir. Fakat erkek atlarda olduğu gibi sindirilmesi daha kolay görünen nemli arpayı hazmedemez.⁹⁹ Benzer şekilde Nazzâm ve Câhız otçul ve yırtıcı hayvanların sarhoş edilmesi durumunda nasıl tepki verdikleri, bedenlerinin

97 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/310, 315.

98 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/313.

99 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/314-315, 318.

dayanıklılığın düzeyine dair gördükleri ve tecrübe ettikleri deneyler de canlıların sindirim direncine odaklandıklarını gösterir niteliktedir. Zira Câhız, Nazzâm'ın hayvanları sarhoş etme hususunda birçok olaya şahit olduğunu ve kendisinin de tecrübe ettiğini söyler. Bu tecrübelerden biri turnakları kesilen bir aslanın sarhoş edilip onun dayanıklılığın test edilmesidir. Aynı şekilde ceylan gibi hayvanlara da aynı yöntem uygulanır. Nazzâm Araplar tarafından yapılanların eğlence amaçlı yapıldığını söylese de kendisinin sırf eğlence için bunu yapmadığını ve bundan dolayı bir ceylanı evine getirmedeğini dile getirir.¹⁰⁰ Bu örnekte de dikkat çeken iki husus vardır. Birincisi, aslanın turnaklarının kesildikten sonra sarhoş edilmesidir. Zira bu durum aslanın pençelerinden dolayı çok korkulan bir canlı olduğunu ve tabiatında yırtıcılık olduğunu bilindiğini gösterir. Bundan dolayı sarhoş etmenin bile onda ne düzeyde etki yapıp-yapmayacağı anlaşılacak istenmiştir. İkinci husus ise Nazzâm'ın her ne kadar yapılanların eğlence amacı taşıyan bir yönünün olduğunu dile getirse de kendisinin canlıların vücut direncinin test edilmesi bakımından bilimsel tarafına odaklandığına dair ifadesidir. Nitekim bu ifade onun canlılar üzerindeki bilimsel merakı dayalı bakış açısını ortaya koymaktadır. Sonuç itibarıyla Câhız ve Nazzâm'ın canlıların besinleri sindirmelerine dair bu deneyleri ve görüşleri Galen'den etkilenmiş olabildiklerini gösterir mahiyettedir.

Sonuç

Abbâsiler döneminde Beytül-hikme'nin kurulmasıyla beraber yapılan sistematik tercüme faaliyetleri, Antik Çağ Yunan düşüncesinin İslâm dünyasına tevarüs etmesine önemli bir zemin hazırlamıştır. Ahlâk, siyaset, felsefe, fizik, kimya, tıp gibi alanların yanı sıra zooloji alanında da tercüme yapılmıştır. Zooloji alanındaki tercüme yoluyla Aristoteles'in *Kitabü'l-Hayevân*'ındaki bilgiler alımlanma imkânı bulmuştur. Bunun yanında Galen ve Polemon gibi Yunan düşünürlerin de fikirleri öğrenilmiştir. Böylece Abbâsiler döneminin öne çıkan önemli entelektüel düşünürlerinden biri olan Câhız, bahsedilen Yunan düşünürlerin hayvanlar hakkındaki görüşleri hakkında bilgiler edinmiştir. Özellikle Aristoteles'in görüşlerinden kapsamlı bir şekilde etkilendiği söylenebilir. Zira Câhız'ın *Kitabü'l-Hayevân* eseri başta olmak üzere diğer eserlerinde Aristoteles'ten oldukça bahsettiği görülmektedir. Öyle ki Câhız, onu hayvanlar konusunda otorite kabul etmiş olsa gerek birçok yerde "Sâhibü'l-Mantık" lakabıyla Aristoteles'e atıflarda bulunur. Bazen de doğrudan adını anarak ondan bahseder. Ancak bu aktarımlarını sıkı ve kontrollü bir şekilde akıl süzgecinden geçirerek, istidlalde bulunarak ortaya koyar. Hatta duyduğu

100 Câhız, *Kitabü'l-Hayevân*, 2/230.

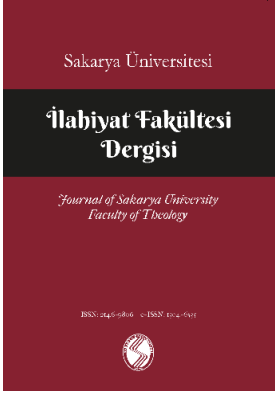
yahut bizzat kendisinin Aristoteles'ten okuduğu bilgileri gidip bedevilere yahut dönemin bilginlerine sorarak doğruluğunu teyit etmek amaçlı araştırır. Bununla da yetinmeyerek bazen kendisi deneysel gözlem yaparak tutarlılığını denetleme yoluna gider. Câhız bazen de yaptığı alıntılarda Aristoteles'e nispet edilen bazı zoolojik bilgileri onun söyleyemeyeceğini iddia ederek, onu savunmaya çalışır. Bu hususta kendi çağının müterciminin çeviri hatası yapabileceğini yahut yanlış anlayabileceğini söyleyerek yaptığı aktarımın kritiğini yapar. Diğer taraftan Câhız'ın Aristoteles'ten yaptığı aktarımlar Demîrî ve Kazvînî gibi âlimleri etkilenmiştir. Onlar da hayvanlarla ilgili yazdıkları eserlerde Câhız'a ve Aristoteles'e değinmişlerdir. Bundan dolayı Câhız'ın *Kitâbü'l-Hayevân* eserinin Aristoteles'in hayvanlar hakkındaki görüşlerinin diğer eserlere aktarılması noktasında köprü işlevi gördüğü ifade edilebilir.

Câhız hayvanlar hakkında yalnızca Aristoteles'den alıntılar yapmamıştır. Aynı şekilde Galen'e ve Polemon'a (Sâhibu'l-Firâse/Aflimun) da *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde atflarda bulunur. Nitekim Galen'in hayvanlar hakkındaki görüşlerinden ve onlar hakkındaki deneylerinden bahseder. Hatta onun hayvanların sindirim sistemi, besinleri nasıl hazmettikleri gibi konularda söylediği ve yaptığı deneylerden etkilendiği ifade edilebilir. Zira kendisi ve hocası Nazzâm'ın hayvanların yiyecekleri hazmetme dirençlerine dair yaptıkları deney ve gözlemler bunu göstermektedir. Benzer şekilde Câhız, başka canlıların yaşamsal süreçleri ile ilgili yaptığı gözlemlerle de Galen'in fikirlerine atıf yaparak görüşlerini ortaya koymuştur. Öte yandan bakıldığında Câhız'ın eserlerinde Polemon'un yalnızca güvercinler hakkındaki görüşlerinden bahsettiği ifade edilebilir. Bu durum da Câhız'ın yaşadığı dönemde ya güvercinlerin kullanma alanlarının sıklığından ya da Polemon'un hayvanlar hakkındaki görüşlerinin tümünden haberdar olmamasından kaynaklı olabilir. Sonuç itibarıyla Câhız'ın Yunan zoolojisinden Aristoteles'in görüşleri başta olmak üzere Galen ve Polemon'a da dayanan birçok bilgiyi alımladığı söylenebilir. Ancak bu bilgileri bazen doğrudan bazen doğruluğunu araştırıp, sorgulayarak veya deney-gözleme başvurarak aktardığı görülmektedir.

Kaynakça

- Ahsan, Muhammad Manazir. *Social Life under the Abbasids (170-289/786-902)*. England: University of London, Philosophy Department, Doctoral Thesis, 1973.
- Aristoteles. *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*. çev. Richard Cresswell. London: George Bell, 1883.
- Aristoteles. *Generation of Animals*. çev. C.D.C. Reeve. Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019.
- Aristoteles. *History of Animals*. çev. C.D.C. Reeve. Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019.
- Aristoteles. *Parts of Animals*. çev. C.D.C. Reeve. Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019.
- Azzâm, Mahfûz. *fi'l-Felsefeti't-tabî'a li'l-Câhız*. y.y.: Dâru'l-Hidaye, 1995.
- Bağdâdi, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Fi'l-cidd ve'l-hezl". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1964.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Kitâbü't-Terbî' ve't-tedvîr". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr*. Beyrut: Dâru'n-Nedveti'l-İslâmiyye, 1988.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 7 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965-1968.
- Celîl, Ebü'l-Hubb. *Nukûlü'l-Câhız min Arîstû fi'l-Hayevân*. Bağdat: Dâru'ş-Şu'ûni's-Sekâfeti'l-Âmme, 2001.
- Cengiz, Yunus. *Doğa ve Öznellik Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcû'l-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlmul Melabiyeyn, 1979.
- Demîrî, Kemâlüddîn. *Ad-Damiri's Hayât Al-Hayavân (A Zoological Lexicon)*. çev. A.S.G. Jayakar. II Volume. London: Luzac and Co, 1906.
- Demîrî, Kemâlüddîn. *Hayâtü'l-Hayevân el-Kübrâ*. Kum: Menşûratu'r-Râzî, 1985.
- Demîrî, Kemâlüddîn. *Hayâtül Hayevân Havas ve Esrarı*. çev. Rahmi Serin. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2018.
- Duralı, Şaban Teoman. *Felsefe-Bilimin Doğuşu: Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Edessa, Job Of. *Book of Treasures*. çev. A. Mingana. Cambridge: W. Heffer & Sons Limited, 1935.
- Filius, Lourus S. *The Arabic Version of Aristotle's Historia Animalium Book I-X of the Kitâb Al-Hayavân*. Leiden: Brill Academic Publishers, Bilingual edition, 2018.
- Galen. *Doğal Yetiler Üzerine*. çev. Nur Nirven. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Galen. *On the Natural Faculties*. çev. Arthur John Brock. London: Harvard University Press, 1916.

- Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture; The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbâsîd Society (2nd-4th/8th-10th centuries)*. London: Routledge, 1998.
- <https://www.arifoglu.com/sedef-otu-nedir?> (Erişim 11 Eylül 2023).
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-'Arab*. thk. A. Ali Kebîr vd. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Maarif, t.y.
- İsfehânî, Râgıp. *Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. y.y : Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, t.y.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed. *Acâibü'l-Mahlûkat*. thk. Abdulhelîm Muntasır. İskenderiye: Mektebetü'l-Usre, 1995.
- Kruk, Remke. *The Arabic Version of Aristotle's Parts of Animals Books XI-XIV of the Kitâb al-Hayawân A Critical Edition*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1979.
- Lamouchi-Chebbi, Par Mme Kaouthar. *L'étude des insectes et autres petits animaux dans Le livre des animaux ou Kitâb al-Hayawân de Ğâhîz (776-868)*. Paris: l'Universite Sorbonne, Historie des Sciences, These de doctorat, 2018.
- Macit, Yüksel. *Mu'tezile'den Aforizmalar*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Mansûr, Said H. *The World-View of Al-Jahiz in Kitâb Al-Hayawân*. İskenderiye: Dâru'l-Maarif, 1977.
- Miller, Jeanne. *More Than the Sum of Its Parts: Animal Categories and Accretive Logic in Volume One of al-Jâhîz's Kitâb al-Hayawân*. America: New York University, Department of Middle Eastern and Islamic Studies, Doctoral Thesis, 2013.
- Özturan, Hümeyra. *Êthostan Ahlâka Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslâm Dünyasına İntikali ve Alımlanışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Pellat, Charles. *The Life and Works of Jahiz*. çev. D. M. Hawke. London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Saliba, George. "Al-Jâhîz and the Critique of Aristotelian Science". *Al-Jâhîz: A Muslim Humanist for Our Time*. ed. Arnim Heinemann vd. Beirut: AUB Publication Office, 2009.
- Saygılı, Sefa. *Tasarımın İhtişamı Evrimin Tutarsızlığı*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. XVII Volume. Leiden: E.J. Brill, 1970.
- Sverdrup-Thygeson, Anne. *Böcekler Gezegeni (Tuhaf, Yararlı ve Hayranlık Uyandırıcı Dostlarımız Üzerine)*. çev. Dilek Başak. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ebû Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâ'ûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Taşçı, Tugay. *Roma'dan Bağdat'a -Galen ve Câhîz Düşüncesinde Teleolojik Açıklama-*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2022.
- Temkin, Owsei. "On Galen's Pneumatology". *Gesnerus* 8 (1-2) 1951, 180-189.
- Wilson, William Jerram. *Al-Jâhîz's and Arabic Zoology*. America: University of America, Middle East Center, Doctoral Thesis, 1965.

Câhız ve Antikite: Yunan Zoolojisinin Alımlanışı

Veysel Eliş

İslam Düşünce Enstitüsü

veyselelis3465@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8032-6569>

Araştırma Notu Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkısı

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar

Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, kâr amacı gütmeyen veya özel sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası

“Câhız ve Antikite: Yunan Zoolojisinin Alımlanışı” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel etik ve alıntı kurallarına uyulmuş olup toplanan veriler üzerinde hiçbir tahrifat yapılmamıştır. Herhangi bir etik ihlalle karşılaşılması durumunda *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin yükümlülüğü olmayıp tüm sorumluluk yazara aittir.